

UOT:80.

**SÖZ TƏRKİBİNDƏ T, D SAMİTLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ TƏLƏFFÜZ
NORMALARININ TƏDRİSİ**

Quliyeva Samirə Niftalı qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
guliyevsamire1979@gmail.com

Xülasə: Məqalədə *t* və *d* samitlərinin söz tərkibində yazılış və tələffüz normalarının tədrisi məsələlərindən bəhs edilir. Göstərilir ki, dərslərdə ənənəvi qayda üzrə sözlərin yazılış və tələffüz normaları təsvir olunur. Ancaq sözlərin müxtəlif konbinator vəziyyətlərdəki norma xüsusiyyətləri barədə yığcam şəkildə bəhs edilmir. Bu da qaydaların əzbərlənməsindən başqa elə bir ciddi effekt vermir. Müasir tədris prosesinin əsas xüsusiyyəti odur ki, şagirdlər vacib elementləri yaradıcılıq yolu ilə müəyyən etsinlər. Buna görə də, məqalədə normaların müəyyənəşdirilməsi ilə pozitiv fikir irəli sürmək üçün məktəb təcrübəsindən istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Məqsəd isə normalar arasında mümkün vəhdət yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: yazılış, tələffüz, nitq, norma, tədris

Ключевые слова: письмо, произношение, речь, норма, обучение

Keywords: writing, spelling, speech, norm, teaching

Mövzu nitq mədəniyyəti normalarında vahidlik prinsipinin yaradılması baxımından aktualıq kəsb edir.

Elmi yenilik bundan ibarətdir ki, burada nitq variantları sadəcə təsvir edilmir, norma vahidliyinin optimal yolları araşdırılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır.

T və *d* samitlərinin hər ikisi dil-diş kipləşən fonetik elementləridir. Fərq *t* samitinin kar, *d* samitinin cingilitili olmağından ibarətdir. *T* və *d* samitlərinin fərqi yalnız onların özünəməxsus fizioloji akustik keyfiyyətə məxsus olmasından ibarət deyildir. Bu samit səslərin söz tərkibindəki, xüsusən, söz sonundakı yazılış və deyiliş fərqləri də vardır. Bu isə nitq mədəniyyəti normalarının qaydaya salınmasında müxtəlif yanaşmaların baş verməsinə səbəb olur. Müxtəlif yanaşma metodları, aydındır ki, tədris işində müəyyən çətinliklər yaradır. Odur ki, dərslərdə çıxış yolu sözlərin yalnız yazılış və tələffüzü barədə məlumat verməklə yekunlaşır. Halbuki norma vəhdətinin yaradılması işində məktəbin müstəsna rolu vardır. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifinə aid dərslərdə *t* və *d* samitlərinin yazılışına və tələffüzünə dair göstərilən nümunələrdə onların yazı və nitq üzrə variantları təsvir edilir: *ixtira- ixdira, usta-usda* [1,42].

Ə.Dəmirçizadə bu cür sözlərdən bəhs edərkən yazır ki, *t* samiti aşağıdakı məqam və şəraitdə bir qədər cingilti olmuş halda *d* çalarlığında (*t* kimi) tələffüz olunmalıdır: *yastı (yasdı), isti (isdi), axtar (axdar), taxta (taxda), astar (asdar), usta (usda), xəstə (xəsdə), məktəb (məkdəb), dəftər (dəfdər), müxtəsər (müxdəsər)* [3,220].

D samitinin isə aşağıdakı məqamlarda qarşılaşmış variantda tələffüz edildiyini göstərir: *a) and (ant), dörd (dört), qənd (qənt), kənd (kənt), fənd (fənt); b) çoxhecalı sözlərin sonunda: polad (polat), savad (savat), övlad (övlət), söyüd (söyüt), azad (azat), igid (igit); c) sözün daxilində qoşa d olduqda birinci d: tərəddüd (tərdəd), şiddət (şitdət), müddət (mütdət)* [3, 212].

T samiti ilə *d* samitinin bir-birini tələffüzə görə qarşılıqlı əvəzlənməsinin norma kimi qəbul olunmasına digər mənbələrdə də rast gəlmək olur. Akif Bayramov, Ziyəddin

Məhərrəmov və Mustafa İsgəndərzadənin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyindəki söz sonundakı *d* samitinin *t* deyilişinin şifahi nitq forması hesab edilməsi də buna nümunədir: *dərd-dərt, dörd-dört, qənd-qənt* [2,61]. Oxşar izahı Süleyman Hüseynovun “Nitq mədəniyyəti” adlı dərslik kitabında da göstərmək olur: *dəstə-dəsda, dəftər-dəfdər, itiyar-ixdiyar, üstən-üsdən, xoşbəxt-xoşbəxd* [6,132].

Elbəyi Maqşudovun bir məqaləsində sözlərin yazılış və nitq variantlarının daha yaxşı mənimsədilməsi üçün müvafiq poetik nümunələrdən istifadə olunur.

Şaftalının, püstənin

Müştərisi xəsdədir.

Səhv yazılan kəlmələr

Altdadır, ya üstətir? [7,7]

Əziz Əfəndizadənin tərtib etdiyi lüğətdə də *t* və *d* samitlərinin yazılış və tələffüz normalarına aid müvafiq nümunələr verilir: *bulut-bulud, usta-usda*[4,3]; *qanad-qanat, kənd-kənt, palıd-palıt* [5,143].

Söz tərkibində *t* və *d* samitlərinin yazılı və şifahi nitq normaları göründüyü kimi, yazıda sabitləşmiş qaydalar üzrə, şifahi nitqdə isə tələffüz sərbəstliyi əsasında müəyyən edilir. Ancaq müasir dövrdə ana dilinin rəsmi dövlət dili kimi işlədildiyini nəzərə alaraq vahid norma üçün tələffüz sərbəstliyini müəyyən qədər istisna etmək zərurəti yaratmışdır. Odur ki, birincisi, normalar arasındakı hədudların müəyyənləşdirilməsinə və daha sonra norma sabitliyinə nail olmaq yollarının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məktəb təcrübəsi isə bu işdə ən etibarlı vasitə hesab edilməlidir. Nitq mədəniyyəti normalarının sabitləşdirilməsi o demək deyildir ki, bütün hallarda icbarilik tətbiq edilməlidir. Nitq mədəniyyətinin sabitləşdirilməsində ilk növbədə onun kütləviləşdirilməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Normaların kütləviləşdirilməsi işi onların məktəbdə mənimsədilməsindən başlamalıdır ki, mərhələ-mərhələ yaddaşlarda həkk olunsun. Bunun üçün əsaslandırıcı arqumentləri tapıb normaların mənimsənilməsini asanlaşdıran üsulları müəyyən etmək lazımdır. *T* və *d* samitlərinə məxsus yazılı və şifahi normalar ümumi halda aşağıdakılardan ibarətdir:

T samitinin normaları

T samiti tək hecalı sözün sonunda daimi və sabit normaya malikdir. Belə sözlər həm ayrılıqda, həm onlara saitlə və həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda dəyişmə baş vermir: *at-atın-atda; sat-satır-satdı; çat-çatır-çatdı; bat-batır-batdı; ört-örtür-örtüdü; art-artır-artdı; cüt-cütün-cütdə; üst-üstə-üsdən; pört-pörtür-pörtüdü; sürt-sürtür-sürtüdü*.

Azərbaycan dilində *t* tərkibli bəzi alınma sözlər vardır ki, nitq mədəniyyətinə və orfoepiya qaydalarına aid mənbələrdə onların şifahi dil forması tələffüz sərbəstliyinin əsasında müəyyən edilir: *taxta-taxda, saxta-saxda, şaxta-şaxda, noxta-noxda; dost-dos, rast-ras, gəct-gəc, büst-büs (d) sərbəst-sərbəs, dürüst-dürüs, şikəst-şikəs*.

Belə sözlərin tələffüz variantı əslində təhrifdən başqa bir şey deyildir. Ona görə də onları şifahi dil forması saymaq özünü doğrulda bilməz. Belə təhriflərdə şifahi dil forması yaratmaq isə variantların sayının süni çoxaldılmasına gətirib çıxarır. Odur ki, təcrübə aparılan 9 sayılı Gəncə şəhər tam orta məktəbdə, Şəmkir rayonunun 1 sayılı və Goranboy rayonunun 2 sayılı tam orta məktəblərində həmin sözlərin yazılış və nitq formalarını bir daha yoxlamaq məqsədi ilə şagirdlərə tapşırıqlar verildi. Nəticə göstərdi ki, şagirdlər sözlərin yazılış qaydalarına düzgün riayət edirlər. Tələffüzdə isə sözlərin yazıdakı norması ilə müqayisədə düzgün deyiliş 80 faiz əməl olunurdu. Bu sahədə ən üstün göstərici Gəncə şəhər 9 sayılı tam orta məktəbinə məxsus olmuşdur. Tələffüz normasındakı yazı normasına yaxınlaşan variantın əsasında onu demək mümkündür ki, həmin sözlərin tələffüzünü sərbəstliyə güzəştə getmək düzgün deyildir. Əgər tələffüz ilə yazı arasında cəmi 20 faiz fərq yaranırsa deməli, tədris

prosesinin müasir tələblərə uyğun qurulması sayəsində norma yaxınlaşmasına daha çox nail olmaq mümkündür.

T samiti *et* və *get* kimi birhecalı sözlərin sonuna saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda dəyişməyə məruz qalır: *et- edir; get-gedir*. M.Yusifov belə dəyişməni *t* samitinin nitqin təsirinə düşmüş variant kimi nəzərə alır [8,124].

Söz sonunda *t* samiti ona samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə sabit qalır: *et-etdi, get-getdi*.

T samiti söz sonunda işlənərkən adi qaydadakı tələffüzə görə fel tərkibində öz sabitliyini saxlayır: *yarat, qurut, bərkət, darat, oyat*.

Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda, *t* samiti tələffüz asanlıqına görə *d* samitinə keçir, samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə isə öz sabitliyini saxlayır: *yarat-yaradır-yaratdı, qurut-qurudur-qurutdu, bərkət-bərkidir-bərkətdi, dat-daradır-daratdı, oyat-oyadır-oyatdı*.

Lakin sonu *t* samiti ilə bitən Azərbaycan dilinə məxsus və Azərbaycan dilində ümumişlək vahid kimi işlənən ad nitq hissələrində *t* samiti dəyişmədən öz sabitliyini saxlayır: *qarağat-qarağatın-qarağatda, cüllüt-cüllütün-cüllütdə, bayat-bayatın-bayatda; diqqət-diqqətə-diqqətdə, məhəbbət-məhəbbətə-məhəbbətdə, dövlət-dövlətə-dövlətdə, heyrat-heyratə-heyratda, sürət-sürətə-sürətdə, müddət-müddətə-müddətdə, dayanat-dayanətə-dayanətdə, qürbət-qürbətə-qürbətdə, güzəşt-güzəştə-güzəşdə, həyat-həyata-həyatda, paket-paketə-paketdə, defisit-defisitə-defisitdə, xamut-xamuta-xamutda*.

Bu sözlərin yazılışında və deyilişində şagirdlər demək olar ki, ciddi səhvə yol vermədilər. Belə çıxır ki, sonu *t* samiti ilə yazılan ana dili sözlərinə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *t* səsinin *d*-ya keçməsinə tələffüz sərbəstliyi aparıcı yer tutmuşdur. Lakin yenidən həmin məqamda *t* samitinə qayıtmaq çətindir. Çünki, artıq həmin variant ümumdil normasına çevrilmişdir. Şagirdlərin tələffüzündə də *t* samitinə (*yaradır-yaratır, qurudur-qurutur, bərkidir-bərkir, daradır-daratır, oyadır-oyatır*) variantına qayıtması müşkül görünür.

D samitinin normaları

Söz tərkibində, xüsusilə, sonda *d* samitinin də özünə məxsus normaları yaranmışdır. *D* samiti birhecalı sözlərin sonunda özünün yazılış və nitq formasının sabitliyini saxlayır: *ud, od, ad, öd, dad, yad, süd, cad, cod, şad, güd, yod*.

D samiti, eyni zamanda, söz sonuna sait və samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda da öz norma sabitliyini saxlayır: *ud-udur-uddu, od-odun-odda, ad-adın-adda, öd-ödün-öddə, dad-dadır-dadlı (daddı), yad-yadın-yadda, süd-südü-süddə, cad-cadın-cadda, cod-codun-codda, şad-şadın-şadda, yod-yodun-yodda*.

D samiti sonu yanaşı samitlə yazılan sözlərdə *t* samitindən fərqli olaraq öz sabitliyini saxlaya bilmir, tələffüzdə *d* əvəzinə *t* çalarlığı səslənir: *qurd-qurt, dərd-dərt, dörd-dört, mərd-mərt*.

Sonu *d* samiti ilə yazılan ikihecalı sözlərin tələffüzündə də *d* samiti öz tələffüz sabitliyini itirərək *t* səsinə keçir: *polad-polat, öyüd-öyüt, söyüd-söyüt, bulud-bulut, qurud-qurut, qanad-qanat, savad-savat, övlad-övlət, azad-azat, igid-igit, keçid-keçit, armud-armut, küncüd-küncüt, palıd-palıt, çeşid-çəşit*.

Sonu yanaşı samitlə bitən birhecalı sözlərdə və eyni zamanda *d* samitli ikihecalı sözlərdə saitlə başlayan şəkilçidən əvvəl *d* samiti sərbəst qalır, samitlə başlayan şəkilçidən əvvəl isə *t* variantı müşahidə edilir: *qurd-qurdun-qurtda, dərd-dərdin-dərtə, dörd-dördün-dörtə, mərd-mərdin-mərtə; polad-poladın-polatda, öyüd-öyüdün-öyütdə, söyüd-söyüdün-söyütdə, bulud-buludun-bulutda, qurud-qurudun-qurutda, qanad-qanadın-qanatda, savad-savadın-savatda, övlad-övladın-övlətdə, azad-azadın-azatlıq, igid-igidin-igitdə, keçid-*

keçidin-keçitdə, armud-armuda-armutda, küncüd-küncüdin-küncütdə, palıd-palıdın-palıtda, çeşid-çeşidin-çeşitdə.

Şagirdlərə verilən tapşırıqlarda bu sözlərin yazılışı üzrə ciddi nöqsanlar aşkarlanmadı. Bu məktəbdə dil qaydalarının dərsliyə uyğun şəkildə öyrədilməsindən irəli gəlir. Ancaq sözlərin tələffüz normasına gəlincə onların bəzilərinin tələffüzündə, xüsusilə, *d* samitindən sonra samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə gözlənilən *t* tələffüzü yerinə *d* samitinin səslənməsi diqqəti cəlb edirdi. Bu əlbətdəki sözün tələffüzünün yarıya uyğun səsləndirilməsi ənənəsindən irəli gəlir. Birhecalı, sonu *d* samiti ilə bitən sözlərin tələffüzü ilə əlaqədar onu demək mümkündür ki, həmin sözlərin sonu həqiqətən *t* tələffüzlüdür. Çünki, heç bir halda *d* samiti həmin sözlərdə dəyişmir. Qalan hallarda ana dilinə məxsus sözlərdəki *d* samitinin ilkin variantda doğrudan da *d* olduğu bir qədər şübhə yaradır. Olsun ki, həmin sözlərdə (məsələn, öyüd, söyüd, bulud, qurud, qanad, övlad, igid, keçid, armud, küncüd, palıd, çeşid) əvvəl *t* samiti iştirak etmiş, bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi qoşulduğu anda *d* samiti işləndiyi üçün digər hallardakı yazılışda da *d* samiti tətbiq edilmişdir. Ona görə də təkhecalı, sonu *d* samiti ilə bitən sözlər istisna olmaqla, digər hallarda sonu icbari yazı qaydası üzrə işlənən sözlərə *t* samitinin tətbiq edilməsi norma tənzimlənməsi baxımından münasib görünərdi. Ancaq, əlbəttəki, bu əməliyyatı fərdi qaydada yox, müzakirələr nəticəsində həyata keçirmək mümkündür. Ən əsaslandırıcı argument isə məktəb təcrübəsi ilə yekunlaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Zakir. Kurikulum islahatı və müasir dərs /-Azərbaycan müəllimi qəzeti, -Bakı: 30 aprel, 2010-cu il, s. 21.
2. Dəmirçizadə, Ə. Azərb. dili orfoepiyasının əsasları. Ə.Dəmirçizadə. Bakı:ADPI,-1969,82 s.
3. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti / Ə. Əfəndizadə.-Bakı:Maarif, -1983, -88 s.
- 4.Əfəndizadə, Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti /Ə. Əfəndizadə.-Bakı:Azərnəşr,1996, 144 s.
5. Hüseynov, S. Nitq mədəniyyəti /S.Hüseynov.-Bakı:Yazıçı,-2010,- 240 s.
7. İsmayılov, Rafiq., Azərbaycan dili. 5-ci sinif üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait / R.İsmayılov, A.Rüstəmov, D.Cəfərova.- Bakı: “Altun kitab”, -2016, -200 s.
8. Yusifov, M. Azərb. dili fonetikasının əsasları. M.Yusifov -Bakı:Elm və təhsil, 2013,320 s.

TEACHING OF WRITING AND SPELLING NORMES OF THE CONSONANTS T, D IN THE WORD STRUCTURE

Guliyeva Samira Niphtaly
Summary

In the article is dealt about problems of teaching of the of writing and spelling norms consonants *t* and *d* in the word structure. It is shown that in the textbook are described traditional rules of method of writing and spelling of the words. But it is not being dealt about different combinations of the norm features in the compact form. And it does not give such a serious effect than except of being learned by heart of these rules. Essential feature of the modern teaching process is that let them determine pupils necessary elements with way of creative work. Therefore, in the article is been recommendation use with defining positive thought of the norms from school experiment. But purpose consists of achieving creation possible unity between norms.

**ОБУЧЕНИЕ НОРМ ПИСЬМА И ПРОИЗНОШЕНИЯ СОГЛАСНЫХ
Т И Д В СОСТАВЕ СЛОВА*****Кулиева Самира Нифтали кызы******Резюме***

В статье говорится о задачах обучения норм письма и произношения согласных *t* и *d* в составе слова. Показывается, что в учебнике описывается нормы письма и произношения слов по традиционному правилу. Но о свойствах норм слов в различных комбинаторных положениях в узком виде. А это кроме зубрежки правил не дает такого серьезного эффекта. Основным свойством современного процесса обучения является определение учениками важных элементов творческим путем. Поэтому, в статье советуется определением нормиспользовать школьную практику для выявления позитивной мысли. А цель состоит из создания возможного соответствия между нормами.

Rəyçi: prof M Yusifov***Azərbaycan dili kafedrasının 11 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 20 fevral 2024-cü il***